

*Тендітна Н. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та літератури
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»*

*Ляшов Н. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та літератури
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»*

ПОРУШЕННЯ КУЛЬТУРИ І ТРАДИЦІЙ ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ У ТВОРАХ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Автори статті досліджують відверті розповіді героїв художніх творів про їхні власні, суто особисті переживання під час Голодомору, причини порушень ними прадідівських законів, пов'язаних із культурою та етикетом вживання загальноживаних продуктів та страв із них.

Адже грубе порушення культури харчування українцями під час голодоморів, байдужість та зневага до сезонних традицій та обрядів, пов'язаних із їжею, мало під собою тривале й міцне підґрунтя, спричинене радянською владою. Штучний голод був останнім пунктом нищівної політики щодо всього українського, покаранням за непокору. А до цього варто згадати ще й утиски щодо мови та церковного календаря (заборона святкування релігійних свят і відповідно до цього приготування та вживання обрядових страв).

Страх перед новою владою, яка вдавалася до каральних заходів відносно всіх, хто наважувався йти всупереч її політики, докорінно змінює світогляд та психологію поведінки українців, зневіру в попередні ідеали, втрату самоідентичності та роздвоєння душі, що відповідно виражалося і на архетипах та стереотипах культурної та духовної спадщини нашої нації.

Затяжні харчові заборони та утиски призводять до деградації поведінкових норм героїв, появи психологічних відхилень, які знаходять своє вираження не тільки у духовному занепаді, але й у тілесному. Регламентовані правила чергування у вживанні пісних та скоромних страв, контрольованих церковними правилами, замінюються повною відсутністю їжі взагалі, що поступово призводить до граничного виснаження організму, втраті огідності до поїдання домашніх та диких тварин, які до цього часу не включалися до раціону пересічного українця, трупного м'яса і, зрештою, стає поштовхом до канібалізму. Людоїдство за короткий проміжок часу перетворюється попри всі загальнолюдські й Божі заповіді на звичайну справу для багатьох людей, які знаходилися у передсмертному стані.

Тривале голодування накладає відбиток і на традиційну гостинність українців стосовно не тільки чужих, сусідів, родичів, але часто й власних дітей та батьків, бо порушення субординації та родинної ієрархії спричинене виживанням за будь-яку ціну, бажанням вкусити «хліба насущного» хоч перед смертю.

Ключові слова: голод, обмеження, нехтування, заборона, традиція, канібалізм.

Постановка проблеми. Різноманітні аспекти проявів Голодомору продовжують знаходитися у колі численних досліджень фахівців із різних галузей: істориків, політологів, соціологів (С. Кульчицького, С. Шевчука, В. Василенка, В. Марочки, О. Гриценка, Г. Касьянова). А також письменників, які здебільшого акцентували увагу на особистісних переживаннях своїх героїв на фоні масових смертей у художніх творах (М. Куліша, В. Підмогильного, П. Тичини, У. Самчука, В. Барки, Є. Гуцала, А. Дімарова, М. Руденка, П. Наніва, Є. Пашковського) чи літературних працях (Я. Славутич «Голодомор в українській літературі Заходу», С. Єфремов «Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві», М. Кудрявцев «Голод-33 в художній літературі»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Кожного року розширюється коло питань, пов'язаних із дослідженням Голодомору, проте бракує ґрунтовних досліджень щодо причин порушення та ігнорування культури та традицій харчування українців у цей період. Тому під час написання статті ми спиралися переважно на тексти художньої літератури.

Мета статті. Дослідити і визначити як штучно створені голодомори вплинули на світогляд українців щодо дотримання ними культури і традицій харчування.

Виклад основного матеріалу. Широкого розголосу про події голодомору свого часу набули твори У. Самчука «Марія» та В. Барки «Жовтий князь». Проблема голоду, здебільшого, розглядається як родинна чи індивідуальна трагедія. Читача вражають глибинні психологічні, фізичні, моральні та тілесні страждання героїв за умов тривалого голодування. Але як зазначає Ю. Масалкова: «Коли про трагедію 1933 року наприкінці 80-х заговорили як про штучно організований геноцид, тема голодомору набула в художній літературі нового осмислення, висвітлюється як одне з закономірних явищ тоталітарної доби з її аморальними чинниками: жорстокістю, антилюддяністю, руйнацією духовності...» [1, с. 70]. До перерахованих категорій варто додати ще й знищення традицій та обрядів, пов'язаних із культурою вживання та певним табу деяких продуктів та страв із них.

Ю. Святець, досліджуючи причини смертей під час голодомору 1923–1933 років у Дніпропетровській області констатує: «Зокрема стрімко зростали відсотки таких діагнозів, як «енте-

роколіт» (в 7,82 рази), «токсичний коліт» (3,76 рази), «диспепсія» (в 3,38 рази), «запалення кишківника» (в 2,09 рази), «коліт» (в 2,06 рази). Такий набір діагнозів і симптомів дозволяють дійти висновку про незадовільний раціон, порушення харчування та неякісний асортимент продуктів, що призводив до летальних наслідків» [2, с. 923].

Голод руйнує традиційне ставлення до традицій, побуту, культу їжі. Люди їдять не тільки те, що не є символічним для української кухні, але й для людської істоти взагалі. Не порушують цих канонів лише ті, як це не звучить абсурдно, хто згрішив і перед людьми, і перед власною совістю, і перед Богом, і віковичними предківськими законами. Серед можливих варіантів це може бути: примусовий вступ до колгоспу: «Йди в колгосп. Там кандьор варять – не подохнете...» [3, с. 21]; крадіжки: «Ходили вони по спорожнілих дворищах, де ще можна було щось знайти, знаходили» [3, с. 26]; «Потайки, щоб вижити, навчилася ... колоски красти» [3, с. 140]; зловживання службовим становищем: «Я вам по півкілограма бринзи дам, тільки одвезіть його на кладовище та закопайте» [3, с. 99]; бандитизм: «Викопали собі погріб-землянку, засоловали там діжки людського м'яса і возили в Полтаву продавати: ковбаси, котлети» [3, с. 140]; канібалізм: «дві сестри залигали третю сестру мотузкою, і ніж у роті стримить... Невдовзі дим ішов з димаря: Софія і Параска варили Гальчине м'ясо в печі, щоб самим не вмерти...» [3, с. 144]; привеліюване становище дітей керівних органів: «Не хочу я касі! – нараз зарепетував менший Артелемейченко. – Вона мені взе наблидла!.. Не вередуй! – гукнула Артелемейчукка. – Що я всім даю, те й ти їж!» [4, с. 40]; «професійна вигода»: «... була створена спеціальна бригада труноплетів, їх досхочу годували м'ясом дорізаних, здихаючих від голоду, коней» [5, с. 81].

Ці питання зафіксовані й у багатьох прислів'ях та приказках про голод: «При голоді й у бога украдеши»; «Голод і людей їсть»; «Хоч з корита, та досита»; «Вовна, не вовна, аби кишка повна»; «Голодна людина – звір»; «Голодному Федоту і ріпа в охоту»; «Аби що до губи – будуть їсти зуби»; «Голодному і хрущ – м'ясо»; «Голодний вовк і вовну їсть»; «Ото біди, як ні жита, ні лободи»; «Голодний – що скажений: на що накинетесь, й куса»; «Багато два грибки в борщ» [6].

Але і в таких нелюдських умовах у свідомості українців домінує думка про гріхове порушення та ігнорування таких понять як «буденна» та «святкова» їжа, піст, м'ясниці... Яскраво ілюструє це твердження діалог між матір'ю та дітьми: «Не задрить, дітки! – сумно мовила Корольчук Йовдоха. – То все – чужі сльози, діти... Але ви про це все нічого не знаєте. Бог із їми! – Як же ж не задрити? – з гірким жалем промовила й Пріська. – Вони запихаються булками, пирогами та ще й із салом, молодятиною, а ми – мусимо: лободою, крапивою, конюшиною та макухою й іншими пакидьками давитися...» [4, с. 42].

Споглядання чужої трапези стає неабияким випробуванням особливо для дитячих організмів. Але не спостерігаємо у них нехтування культури до їдців, відкритої зневаги до тих, хто вживає їжу: «Котячим шкреботом дряпали ці пахощі зо страв у порожніх дитячих шлуночках. Несвітським смаком видавалася їм ув уяві свинятина, що так голосно чавкала на зубах похмуро зосередженим людям седілим навколо столу. І діткам так кортіло скоштувати того м'яся. Хоча б лиш кришечку, хоча б тільки покоштувати, яке воно на смак; не наїстися... боронь Боже! – лише б покоштувати!..» [4, с. 39].

Письменники змальовують і моменти покарань за порушення законів, традицій, норм поведінки чи етикету, пов'язані з продуктами харчування та їжею: «... а руками за живіт хапаться, а корчиться! Що об'ївся, не туди пішло? Ну, покорчесь трохи, будеш знати, як красти. Господь Бог усе бачить» [7, с. 396].

О. Міщенко наводить дані обстеження голодовки на Україні професором Д. Франком у 1922 році: «Анастезія почуттів настає значно раніше і торкається переважно вищих почуттів. Зникає гидливість, у їжу вживаються нудотворні речовини, не викликаючи відрази» [3, с. 116]. На підтвердження цих слів знаходимо численні приклади: «груп у скотомогильній ямі розхапали, як вовки голодні» [3, с. 144]; «вона пойнялася відкопувати мертвих дітей. Чи обміє те тіло, чи не обміє – варить м'ясо і їсть... А сім'я Травників їла котів і собак» [3, с. 146]; «різав ножиком здохлятину і їв» [3, с. 148]; «головин кінь оправився: Ваганша ті балабухи бере і їсть...» [3, с. 160]. У той же час спостерігаємо і протилежне явище: «Купив я ряжанки, але вона не пила: мертвий на мертвому на базарі лежав...» [3, с. 110]. А. Бернадська підсумовує: «подібні розповіді увиразнюють довготривалий вплив дегуманізації, спричиненою голодом... дозволяють травмованим респондентам опосередковано розповісти про свій екстремальний досвід виживання, пов'язаний з порушеннями харчових табу» [8, с. 87].

Цей же професор зазначає: «Індеферентне ставлення до власного становища знищує співчуття до страждань інших, ґрунтуючись на аналогії; зникає зв'язок між близькими і рідними, батьки і діти окремо одне від одного виходять на пошуки їжі...» [3, с. 116]: «Була в неї телиця і восьмеро овець, ні ж, вона сина свого зарубала і з'їла» [3, с. 139]; «Суп у правій руці несла, а лівою непомітно ламала по крихті, поки й не з'їла... Немає... «Діточки, – заголосила ридма Олена, – простіть, мені, ой, простіть...» [3, с. 147].

Є. Пашковський у романі «Щоденний жезл» подає такі «рецепти» голодних часів: «...згадував того замерзлого, подовбаного воронням, посіченого дробинами зайця, котрого сирим жував пару неділь тому, потовк на камінні ребра й ... смоктав холодний кістковий мозок...» [9, с. 91]; «...повизбирую в рівчакі за торсингом, хвості і голови з оселедців... на камінні перетовчу...» [9, с. 107].

Павло Музика у повісті Є. Гуцала «Голодомор», звертаючись до своєї доньки проводить «інструктаж» щодо тварин та птахів, які, зазвичай, українці не вживають у їжу, але які можна їсти без шкоди для здоров'я: «... подивися за їжачками, годяться в харч. Я вчора в лісі бачив гадюку... вони теж годяться в харч... За вчителя Пилипа знаєш? Порозчиняє в школі вікна-двері, горобці поналітають, він чи дрючком б'є, чи сіткою ловить. І має печеню з горобців» [7, с. 381].

Одночасно з цим письменники підкреслюють, що навіть і звичайна їжа, але яка не пройшла термічної обробки також є отруйною для людського організму: «Малий злодійчук, обхопивши живіт руками, лежить на боці, а з вищиреного рота щось лється по щоді та по підборіддю на землю. Лється не кров, а якась жовто-біла рідота... Що ж це з хлопцем сталося, чого наївся? ... що ж у торбинці? Про-о-осо-о...» [7, с. 396]; «Сирої сої наїлися... і повмирили в один день» [3, с. 79]. Летальний результат очікував і на тих, хто ігнорував час на приготування їжі: «Отак наварив, отак наївся. Хто ж так варить? Казав йому обсмалити, але ж не обсмалив, а так, з шерстю. Ось шерсть і доконала. Бо з дурного розуму» [7, с. 457].

Прочитуємо тотальне недодержання традиційних рецептів виготовлення страв, заміну основних складових класичних назв. Так, в академічному тлумачному словнику (1970–1980) зазначено, що суп – це рідка страва, яка являє собою переважений м'ясний, рибний або грибний відвар з овочами, крупами... [10]. Але, зокрема, у творі О. Міщенко читаємо: «...шкуру конячу... підрізали потроху, кидали у воду, варили, і такий суп виходив добрий...» [3, с. 7]. Вікіпедія щодо млинців зазначає, що це страва з прісного яєчного рідкого тіста та гарячій сковороді, змащеній жиром. О. Міщенко пише: «збирали осердя качанів і товкли, щоб спекти з них млинців» [3, с. 8]; «Косили спориш, рвали акацію, відтушували й пекли млинці» [3, с. 34]; «млинець з тирси та гички» [3, с.167]. Борошно у Вікіпедії зазначено як порошокподібний продукт, який одержують при розмелюванні зерна пшениці. Під час голоду «товкли качани кукурудзяні на борошно» [3, с. 35]. Пельмені у Вікіпедії описані як вироби з яєчного тіста з пшеничного борошна з начинкою з меленого м'яса свійської худоби чи риби, грибів і картоплею... О. Міщенко описує таку начинку: «лободу їдять... Варять пельмені» [3, с. 36]. Борщ Вікіпедія описує як українську рідку страву, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі, квасолі та різних приправ. Героїня з твору О. Міщенко говорить про такий рецепт: «А був борщик із буряків, огірки квашені й меляса» [3, с. 147] чи «нарву печериць, квасцю, молоденького очерету-шпичаків – наварю борщу» [3, с.159]. Підсумовує сказане одна з приказок того часу: «Як голодний, то й дровця з'їси, коли дрібно порубати».

Виникають «нові» рецепти «буряки... як палець, завбільшки. Наріжемо тих буряків, у молоко вкинемо – і вже їжа» [3, с. 36]. А також простежуємо значне скорочення приготування більшості страв: «Найстарша донька Пріська, саме витягала з печі величезного чавуна борщу, звареного з позиченого бурякового квасу, лободи та крапиви» [4, с. 41]. Перевага надається тим блюдам, які дуже швидко готуються: «Крашаночки на деревах драли... візьмемо жерстину і яєчно пряжемо» [3, с. 8]. Вказані процеси взаємопов'язані між собою, адже причиною появи як нових страв, так і спрощення традиційних, була, по суті, відсутність необхідних продуктів.

Харчовий раціон голодуючих складався переважно з рослинної їжі: «Бабку на толоці рвали та їли, какиш, свиріпу. А як зацвіла акація, ми від неї відірватися не могли...» [3, с. 25]; «скубла їстівний розоз» [9, с. 333].

Їжа тваринного походження, яку вживали люди під час голодування, була переважно трупного походження: «...до скотомогильника внадилися – днювали і ночували» [3, с. 26]. «Порушення табу на поїдання трупного м'яса тварин стає поворотним моментом, після якого відкривається шлях до споживання людської плоті», – зазначає А. Бернадська [8, с. 84]. Також вона наводить свідчення психіатра Олександра Любушина, який надавав перетину межі голодуючими надзвичайного психологічного значення. Долаючи під тиском голоду гидливість, людина поступово, починаючи з домашніх тварин, переходить до споживання «поганих» собак, а потім трупів інших тварин...» [8, с. 84]. Наведемо декілька прикладів: «І кішки поїли, і собак...» [3, с. 42]; «І коні Гашка дохлі збирала, і кішки» [3, с. 23]; «дві вічки були здохлих... проїли» [3, с. 47].

На сторінках художньої літератури читаємо чимало описів і канібалізму, хоча як зазначає П. Наніїв у повісті «Лозина нова труна»: «Який там канібалізм, справжнє людожерство

було» [5, с. 85]. До категорії «приречених до споживання» підлягали різні категорії, але найчастіше потерпали власні діти: «Братасвого Семена зарубав сокирою, зварив у печі...» [7, с.434]; «... у нього в казані чотирирічна донька варилася» [3, с. 9]; «дитину свою з'їли» [3, с. 39]; «мати дожила до того, що почала своїх дітей їсти» [3, с. 67]; «своїх метрвих дітей не ховала, а рубала на шматки, складала в казани, варила і їла. І був ще один чоловік... те саме зробив з дружиною» [3, с. 77]; «Двох вона зарізала і з'їла. І коли своїх уже дітей не стало, чужих заманювала» [3, с. 86]; «в погребі познаходили людські голови – з їхнього сина, дочки Галі та уповноваженого представника з району Бордо» [3, с. 147]; «Дві дитячі головки знайшли за гардеробом. А тушки в печі були посушені, як ягнячі...» [3, с. 155]; «... зарізали дитинку, наварили чавун м'яса і їли за столом» [3, с. 157]; «Да папка как шарпнул касой – галава отлетела. Мать наваріла кушать – вот укусное било!» [3, с. 160–161]; «У Плавлях Хіврич ловив знеможених голодом... зарівав і з'їв» [3, с. 163]; «Горщик витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно... Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі, і синю голівку під ситом, що вже почала протухати» [11]; Їж, коханий, не барися, / Виплюнь пальчика Ориси. / Від синів та від дочок / Тільки жменька кісточок...» [12, с. 723].

Неодноразово автори звертають увагу і на особливий «аромат» під час приготування таких «страв»: «І такий запах густий у хаті, ніби вишкварки з печі витягли. Надихатися не можна» [3, с. 8]. Письменик М. Руденко не тільки у своїх творах описує випадки канібалізму, але й згадує факти з особистого життя, коли мати наказувала нікуди не відпускати з поля зору його семилітню сестру Таїсу, адже того року люди у пиріжках, куплених на луганському базарі, часто знаходили дитячі пальчики [13, с. 62].

Маємо і чимало прикладів про приготування страв із людського м'яса, поставленого на конвеєр: «...за виручку купили макітерку холодцю. Принесли додому та й їмо, аж за вухами лящить, лиш Ганна, як завжди, ліниво копирсається ложкою в їжі... мовчки відклала убік ложку, полізла пучками в холодець, вийняла щось з нього і ткнула матері... Ніготь, справжнісінький людський ніготь видлубала Ганна з того холодцю» [5, с. 85]; «їстимуть своїх дітей... спокійно розрізали вони, як тушу тварини, і готували з однієї частини вбитих дітей холодець, з другої – смачне м'ясо» [3, с. 154]; «на горищі знайшли м'ясо людське засолене...» [3, с. 143].

У творах читаємо й про те, що зневага до дозування їжі під час голодування також неодмінно призводить до загибелі: «...достигало жито. Давай ми його підсушувати і зерно на жорнах терти та млинці пекти. Хто багато з'їсть – живіт роздимало, й помирала людина» [3, с. 15]; «Купив хлібину, глечик кисляку і з голоду допався до їжі. Заворот кишок ухопив – і переставився» [3, с. 65]; «... дівчинка моя з голоду житніх коржів наїлася та й від завороту кишок померла...» [5, с. 90]; «...накинулися на їжу і більшість там же, серед степу, повмирили: кишки полопались» [3, с. 116]; «Мати, було, кричала, щоб не їли багато. Я прислухався, бо вже доросленький був – тринадцять років, а менші сестри понаїдалися обоє померли» [3, с. 134]; «Ото він напик того хліба, наїлися всмак Стрільченки, і в один день всі повмирили» [3, с. 135]; «...кабачків напружила, стаканів три з душлиною з'їла, квасом запила. Її живіт схопив: посиніла враз, через годину й померла» [3, с. 16]. Цікаво, що дотримання

норми харчування та особливостей вживання їжі широко відображено і в народних прислів'ях та приказках. Але ця вікова мудрість, як бачимо, просто була не актуальною на той час, бо кожен намагався вижити у будь-який спосіб: «Не все в рот, що око бачить»; «Хто жадібний до їжі – дійде до біди»; «Великий шматок застрягає у горлі»; «Помірність у їжі корисніша, ніж сто лікарів»; «Великий шматок рота розірве, а маленький досхочу нагодує»; «Помірна їжа – вірада розуму» [14].

Під час голоду не розрізняли страви для дітей, хворих, дорослих... лише за незначних винятків і то на розсуд або самих їдців, або батьків: «Хлопці об ту драчку овес подеруть і на залізній пічці водяники печуть... Водяники наполовину з вустками були – гострі та колючі. А в діток кишки ніжні. Не схотіла їх брати, бо ще помруть...» [3, с. 11].

Часто письменники описують вживання їжі, призначеної виключно для тварин: «дрібну солону пересіваємо, і де-не-де мишіна попадеться, з неї і склався наш поїдок» [3, с. 8]; «рву травичку і їм» [3, с. 29]; «спориш їв» [3, с. 33]; «то козельки рвав на леваді, то калачі, то щирецю» [3, с. 139]; «...хтось мені всунув кавалок макухи» [4, с. 20]. (Зазначимо, що макуха – це залишковий продукт пресування насіння олійних рослин, використовується в раціоні домашніх тварин). Така їжа несе в собі загрозу смерті чи каліцтва: «... сорги пополам з половиною та блекотою. Наїлися... діти меншенькі й посліпли» [3, с. 81].

Зникає етикет вживання їжі, нехтування культури їдців: «Торбинка коло нього з пуголовками. Він їх розламає надвое і їсть. Кишечки на пальцях звисають» [3, с. 148]; «...як кошена накинута на крашанки. Не очищаючи з'їло» [3, с. 20].

А. Бернадська пише про те, що «Хоча селяни ділилися наявними ресурсами «свої між своїми», але переважало почуття самозбереження... Розподіл ресурсів за принципом «свій-чужий» міг діяти й в родинах з мачухами або вітчимами. Наприклад, мачухи, після смерті батька, могли ховати їжу, не годувати чужих дітей, або проганяти їх шукати поживи деінде, а всі наявні ресурси віддавати власним дітям [8, с. 78]. Такий епізод яскраво змальований у О. Міщенка: «Мамо, відчиніть! Дайте нам хоч по п'ять кукурудзинок! Не відчиняє мачуха» [3, с. 8]. Проте не всі залишалися байдужими до чужого горя, пам'ятали про Божі заповіді: «Микола, однак, не насмілів, навіть крихти одломити, щоби ззісти самому. О, ні-ні! В їхній родині не було бо взаведенції, щоби ховати, один од одного будь що. А ще більше – ззісти самому, хоча б і найсмачнішу якусь річ» [4, с. 59]; «Вранці наступного дня в мої руки, хтось мені всунув кавалок макухи. Хто ж це? ... Це ти, мій сусіде, Петро ... Бог хай оддячить тобі за добро!...», – пише у вірші «В обіймах голоду» і О. Олесь [4, с. 20].

Страшно визнавати, але порушення харчування українців під час голодомору, «наслідуються» навіть свійськими тваринами: «Гая прикипає божевільним поглядом до пошматованої людської голови, яку з гарчанням гризуть собаки. Посмугований лоб, кривавий, з одертою шкірою. Об'їдені щоки, без носа, без губів, а замість очей – якесь страхітливе клоччя» [7, с. 391].

Вироби з недробленого та меленого зерна пшениці широко використовують на Україні в обрядових та сезонних стравах. За всіх часів саме хліб становив основу харчового раціону українців і в будні, і в свята. Особливого значення набуває його випікання під час Голодомору, адже як мовиться в приказці: «Де хліб і вода, там нема голода», тому «... за шматок хліба

ладні були вбити найріднішу людину...» [15, с. 185]. Факти заміни основних складових цього виробу, а саме: борошна, дріжджів та солі знайшли своє відображення в усній народній творчості: «З полови хліба не спечеш» [16]; «Бодай ніхто товченого хліба не дїждав ні пекти, ні їсти»; «Є хліб – солі нема, є сіль – хліба нема» [17]. А також зафіксовані в літературних творах: «хліб наполовину з жаливою пекли» [3, с. 25]; «у свій хліб вони домішували товчене осердя з кукурудзяних качанів» [3, с. 120]; «мати змішувала жолудяне борошно з молодими паростками кропиви, інакше те тісто не трималося купи, і пекла нам плескати чорні коржики» [5, с. 78].

А. Маслюк підсумовує, що переживання людиною тривалого голодування «мотивувало людину до усвідомлених протиправних вчинків, непритаманних традиційній українській спільноті... не зважати на релігію, обрядові традиції...» [18, с. 102]. Це явище спостерігалось на всіх рівнях життя, зокрема й на традиціях та обрядах, пов'язаних із їжею.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Розглядаючи тему «забороненої їжі» А. Маслюк згадує й дослідження Я. Мандрики, який вказував на вплив вибору продуктів харчування голодаючими такого чинника, як духовне спустошення українського народу [18]. Продовжуючи цю думку, автор вважає, що постійний страх, психологічне заціпеніння особистості, тотальний контроль за поведінкою, деформація суспільної моралі негативно впливали на українську спільноту. Також зміна релігійної парадигми та примусова робота в дні церковних свят... мали на меті остаточно і безповоротно підкорити непокірного селянина новому політичному ладові. Це насилля призвело до значного руйнування духовного життя нації загалом [18, с. 98]. Всі ці узагальнення, як бачимо, яскраво проілюстровані на сторінках багатьох творів.

У своїх подальших публікаціях плануємо продовжити вказану тему й спробуємо прослідити як швидко вдалося нашим предкам оговтатися від цієї трагедії та знову повернутися до дотримання культури й традицій, пов'язаних із обрядовою їжею.

Література:

1. Масалкова Ю. О. Проблема голодомору в українській літературі XX ст. Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Osiągnięć akademickich. Teoria. Praktyka.2017» (30.08.2017–1.31.08.2017). Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 69–71.
2. Святець Ю. А. Застосування цифрових технологій та статистичного аналізу смертності населення під час голодомору 1923–1933 рр. (за матеріалами Дніпропетровської області). *Актуальні питання у сучасній науці*. № 9 (15). 2023. С. 914–925.
3. Міщенко О. В. Безкровна війна. Київ : Молодь, 1991. 176 с.
4. Лавриненко М. Два колоски. Збірка оповідань із років великої трагедії українського народу 1932–1933. Нью-Йорк, 1973. 304 с.
5. Нанієв П. Лозинова труна: Документально-біографічні повісті та оповідання. Київ : Укр. письменник, 2001. 275 с.
6. Приказки та прислів'я про голод. URL : <https://vislovi.in.ua/prykazky-ta-prysliv-ya-pro-golod/> (дата звернення: 14.12. 2023 р.).
7. Гуцало Є. Голодомор. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 480 с.
8. Бернадська А. А. Моделі поведінки селянок Київщини в умовах колективізації та голодомору (1929–1933). URL : https://scholar.google.com.ua/scholar_url?url=https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/943b4d3a-aea0-49d8-97cf-b2b380cbb602/download&hl=ru&sa=X&dy9YptNO5wAc&scisig=AFWwaeapuz1hb7h96M08jeWpP0ou&oi=scholar&it&hist=7qiXULwAAAAJ:15774584824859131622:AFW

- waeYQosLabOWYboNc3dAHDtwj&html=&pos=0&folt=rel&fols= (дата звернення: 20.12. 2023 р.).
9. Пашковський Є. Щоденний жезл. Київ : Генеза, 1997. 771 с.
  10. Академічний тлумачний словник. URL: <https://sum.in.ua/s/sup> (дата звернення: 17.12. 2023 р.).
  11. Тичина П. Загупало в двері прикладом. URL: <https://onlyart.org.ua/ukrainian-poets/tychyna-pavlo-grygorovych/virsh-pala-tychynu-zagupalo-v-dveri-pryk/> (дата звернення: 14.12. 2023 р.).
  12. Руденко М. Вибране. Вірші та поеми. Київ : Дніпро, 2004. 797 с.
  13. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. Київ : КЛІО, 2013. 696 с.
  14. Прислів'я про здорове харчування. Мудрість, що пройшла кризь час. URL: <https://domix.kiev.ua/prislivya-pro-zdorove-xarchuvannya-mudrist-shho-projshla-kriz-chas/> (дата звернення: 24.12. 2023 р.).
  15. Бедзик Ю. Д. Гіпсова лялька. Роман. Київ : Дніпро, 1989. 253 с.
  16. Прислів'я про їжу та українські страви. URL : <https://dovidka.biz.ua/prisliv-ya-pro-yizhu> (дата звернення: 14.12. 2023 р.).
  17. Приказки та прислів'я про їжу та хліб. URL : <https://traditions.in.ua/usna-parodna-tvorchist/pryslivia-ta-prykazky/23-pryslivia-ta-prykazky-pro-izhu-ta-khlib> (дата звернення: 14.12. 2023 р.).
  18. Маслюк А. М. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України : монографія / [В.Т. Куєвда, В. М. Летцев, В. Ф. Литовський та ін.]; за ред. В. Т. Куєвди, В. В. Турбан. Кіровоград : Імекс-ЛІТД, 2012. С. 87–114.

Tenditna N., Liashov N. Violation of the Culture and Food Traditions of Ukrainians During the Holodomor in Works of Fiction

Summary. The authors of the article investigate the frank stories of the characters of the works of fiction about their own, purely personal experiences during the Holodomor, the reasons for their violation of ancestral laws related to the culture and etiquette of eating commonly used products and dishes from them.

After all, the gross violation of the culture of food by Ukrainians during the Holodomors, indifference, and disdain

for seasonal traditions and rituals related to food, had a long and strong foundation caused by the Soviet authorities. The artificial famine was the last point of the destructive policy towards everything Ukrainian, a punishment for disobedience. And in addition to this, it is also worth mentioning oppressions regarding the language and the church calendar (ban on celebrating religious holidays and, in accordance with this, preparing and consuming ritual dishes).

Fear of the new government, which resorted to punitive measures against all those who dared to go against its policy, radically changed the worldview and psychology of behavior of Ukrainians, disbelief in previous ideals, loss of self-identity, and splitting of the soul, which, accordingly, was expressed in archetypes and stereotypes of the cultural and spiritual heritage of our nation.

Prolonged food bans and oppression lead to the degradation of the characters' behavioral norms, and the appearance of psychological deviations, which are expressed not only in spiritual decline but also in physical ones. The regulated rules of alternation in the consumption of lean and light meals, controlled by church rules, are replaced by the complete absence of food at all, which gradually leads to extreme exhaustion of the body, loss of aversion to eating domestic and wild animals, which until that time were not included in the diet of the average Ukrainian, cadaverous meat and, in the end, becomes an impetus to cannibalism. In a short period of time, cannibalism, despite all universal and God's commandments, turned into a common thing for many people who were in a dying state.

Prolonged starvation also leaves its mark on the traditional hospitality of Ukrainians towards not only strangers, neighbors, and relatives, but often also their own children and parents, because the violation of subordination and family hierarchy is caused by survival at any cost, the desire to bite into «daily bread» even before death.

Key words: starvation, restriction, neglect, prohibition, tradition, cannibalism.